

Notícia de la jornada *Acercarse al horror: guerra moderna e innovación humanitaria en la España contemporánea (1870-1950)*. Zaragoza, 15-16 de gener de 2024.

En la Unitat d'Història de la Medicina de la Universidad de Zaragoza es va celebrar els dies 15 i 16 del gener passat un *workshop* organitzat en el marc del projecte de recerca TRANSHUMED *Acción médica humanitaria transnacional e innovación tecnológica en espacios de confinamiento (1870-1950)* (PID2019-104581GB-I00) finançat per l'Agència Estatal de Investigación (AEI) del Govern espanyol.

El títol de la trobada —*Acercarse al horror*— serví com a clau historiogràfica i conceptual per a reflexionar sobre les contribucions específiques d'Espanya a la trajectòria del moviment humanitari internacional des dels seus orígens fins a mitjan segle xx. En concret, es plantejava com a idea central que les guerres espanyoles del període 1870-1950, sense assolir per descomptat l'entitat de la Primera i de la Segona Guerra Mundial, anticiparen aspectes de l'horror que aquestes comportarien. D'una banda, els conflictes espanyols haurien actuat com a laboratoris on s'assajaren nous armaments més destructius, noves estratègies i tàctiques de combat més agressives, noves formes de confinament forçós de presoners i civils o noves maneres d'actuació contra la població civil de rereguarda.

En paral·lel, també s'haurien desenvolupat per primera vegada certes innovacions clau en els fonaments, les tecnologies i els actors de l'acció humanitària que serviren per a fer front de manera més efectiva a les terribles conseqüències de les guerres modernes. Aquestes últimes innovacions —i aquest era el segon sentit del títol del *workshop*— ho van ser en bona mesura perquè aconseguiren acostar-se més a les víctimes, a un nombre més gran i a una tipologia més diversa, i també a un espectre més ampli de les seves circumstàncies i patiments.

D'altra banda, es va passar de l'atenció exclusiva als combatents a actuar sobre altres col·lectius fins aleshores descurats: presoners de guerra, interns en camps de treball i de concentració, refugiats i des-

plaçats, civils a rereguarda, exiliats i apàtrides, fins i tot els mateixos cadàvers dels morts en combat o en captivitat.

La medicina humanitària es dotà d'esquemes, institucions, materials i tècniques cada cop més complexos per tal de no deixar morir els ferits al front o a la rereguarda malgrat els seus quadres clínics cada vegada més dramàtics. Els avenços van incloure l'evacuació amb lliteres, ambulàncies i avions, el sistema de triatge de ferits greus, la cirurgia i la rehabilitació de traumatitzats, l'aplicació massiva de desinfectants i bactericides, la transfusió de sang, els hospitals de campanya i els quiròfans mòbils, l'atenció a gasejats amb armes químiques i als afectats per xoc posttraumàtic, etc.

D'aquesta manera, les intervencions humanitàries intentaren anar més enllà de l'actuació assistencial, puntual i despersonalitzada, per a atendre les emocions de les víctimes i donar continuïtat a les cures. En aquest sentit, les dones —integrades o no formalment en organitzacions humanitàries— assumiren el protagonisme principal en la seva condició múltiple d'activistes, gestores, metgesses, infermeres o voluntàries, sovint havent de vèncer les resistències de metges, militars o polítics masculins.

En definitiva, en les guerres i postguerres espanyoles del període 1870-1950 s'hauria endevinat tant l'evolució dels conflictes moderns cap a la guerra total, com la transformació radical de l'acció humanitària per a afrontar-ne els terribles i múltiples efectes. Si en alguns casos les novetats que van sorgir en l'escenari espanyol no es van institucionalitzar en esquemes i organitzacions ja existents, o no van exercir influència més enllà de les fronteres hispàniques, en altres hi hagué una circulació significativa de persones, idees i pràctiques que comportà que experiències espanyoles fossin conegudes, assumides o reapropriades en altres països i contextos.

Les intervencions del *workshop* es van ordenar cronològicament segons la relació amb els principals conflictes espanyols del període considerat. Pel que fa a la tercera guerra carlina (1872-1876) i la darrera Guerra de Cuba (1895-1898), s'hi van abordar dues qüestions. En primer lloc, Jon Arrizabalaga (IMF-CSIC, Barcelona), en la seua intervenció *Humanitarisme de guerra, internacionalisme sanitari i higienisme: el debat sobre la gestió de cadàvers a Europa, 1851-1889*, exposà com, «des dels seus inicis a la dècada de 1860, les organitzacions d'ajuda humanitària van concebre que la gestió dels cadàvers de les víctimes de guerres i altres catàstrofes s'havia d'assumir com una tasca pròpia». Per a analitzar els diferents punts de vista sobre aquesta qüestió, que aleshores era objecte de debat en rellevants fòrums internacionals, Arrizabalaga va prendre com a fil conductor la figura del metge militar i inspector de la Creu Roja espanyola Nicasio Landa, destacat actor humanitari en la tercera guerra carlina, les intervencions i publicacions del qual permeten demostrar «que la sanitat pública espanyola, tant civil com militar, no va romandre aliena a aquestes preocupacions». En segon lloc, Juan Carlos García-Reyes (Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona) oferí en la seua comunicació *La participació dels corresponsals de guerra en la construcció de l'imaginari humanitari i de la neutralitat dels no combatents (1853-1918)* una panoràmica detallada

tant dels factors tecnològics, socials i mediàtics que van contribuir a l'origen i l'evolució d'aquesta emblemàtica figura de l'ofici periodístic, com de les sinergies canviants que es van desenvolupar amb els també nous agents de l'acció humanitària. Això darrer, García-Reyes ho analitzà a partir dels casos concrets de la «massacre de Bulgària» (1876), la Guerra de Cuba i la Primera Guerra Mundial.

En un segon bloc, articulat al voltant de la Guerra del Rif (1921-1927), Alejandra de Leiva (IMF-CSIC, Barcelona) va començar presentant la investigació titulada *Aproximaciones al impacto de la Guerra del Rif en la transfusión sanguínea en España*. El seu objectiu era reconstruir la incorporació d'aquesta nova tecnologia mèdica a l'àmbit de la sanitat militar espanyola durant el primer terç del segle xx a través de l'elaboració d'una topografia dels principals actors i institucions, i després va passar a analitzar com el conflicte al Marroc va influir localment i també en el desenvolupament de la transfusió en l'àmbit espanyol. Per la seua banda, Javier Martínez Antonio (Universidad de Zaragoza), en la seua intervenció *La guerra química en Marruecos: una cuestión internacional. Consideraciones militares y humanitarias a propósito del caso de Francia*, abordà la utilització d'armes químiques per part de l'exèrcit francès en un conflicte que no hauria estat, per això, exclusivament hispanomarroquí. Defensà així mateix que una destacada iniciativa humanitària de la Creu Roja sueca durant la Guerra del Rif estigué motivada tant per l'entrada oberta de França en la guerra, com per la seua utilització d'aviació i gasos tòxics contra un enemic que no en tenia.

L'última secció del *workshop*, dedicada a la Guerra Civil espanyola (1936-1939), comptà amb el nombre més gran de contribucions. Pablo Larraz Andía (Servicio Navarro de Salud), en la seua comunicació *De la necesidad virtud: innovaciones científicas, sociales y logísticas en el Hospital Alfonso Carlos de Pamplona (1936-1939)*, assenyalava que la major innovació del «centre sanitari més gran destinat a ferits i malalts de guerra que va existir a Navarra durant la contesa civil de 1936-1939» hauria estat «la irrupció i competència de la dona navarresa en àmbits professionals fins aleshores gairebé restringits per a ella», com a resultat «de les circumstàncies bèl·liques, però també de la decidida actuació de figures femenines al capdavant dels seus serveis». Tancant la primera jornada, Carles Hervás (Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya) mostrà en la seua intervenció, titulada *Atención sanitaria en los campos de trabajo. Catalunya, 1938-1939*, «una visió aproximada, ateses les dificultats per obtenir-ne informació documental, de les condicions sanitàries en què es van trobar els interns» dels camps esmentats. Les mesures mampreses —inclosa l'atenció mèdica i infermera— van ser «una iniciativa del Ministeri de Defensa sota les ordres d'Indalecio Prieto, que va ser gestionada pel S.I.M. (Servei d'Investigació Militar), un organisme sota l'òrbita del partit comunista».

La segona jornada va començar amb la contribució de Xavier García-Ferrandis (Universidad Católica de Valencia) que portava per títol *Una encrucijada complicada a través del eje Madrid-Valencia-Marsella: asilo político, evacuaciones y asistencia sanitaria durante la Guerra Civil*. El focus va estar «en l'assistència mèdica dispensada als asilats polítics en l'ambaixada

de França a Madrid al llarg de la seua odissea cap a la salvació a través de l'eix Madrid-València-Marsella, que hauria actuat com un «corredor humanitari» *avant-la-lettre*, gestionat i protegit pel Comitè Internacional de la Creu Roja, «en concret, per les seues delegacions a Madrid i València». Tot seguit, Manuel Galindo i Àlvar Martínez-Vidal (Institut Interuniversitari López Piñero, Universitat de València) van presentar conjuntament una comunicació amb el títol següent: *Asistencia a los heridos y enfermos en la Batalla de Teruel: la logística sanitaria del Hospital Militar de Calamocha*. S'hi reconstruïa, principalment a partir de fonts locals encara no catalogades i de difícil accés, «la lògica assistencial d'un hospital proper als fronts en el marc de la Batalla de Terol, que fou sens dubte un dels enfrontaments més cruels i sagnants de la Guerra d'Espanya». En realitat, a més d'actuar com a «hospital de primera línia en els moments àlgids» d'aquesta batalla, també ho va ser «d'evacuació cap a les posicions sanitàries de la rereguarda franquista», així com «de recuperació i convalescència durant els períodes de calma al front».

En tercer lloc, la comunicació d'Anna La Torre (Università Statale di Milano) *Postales desde España: patriotismo y fanatismo en las enfermeras voluntarias italianas en la Guerra Civil* intentà oferir respostes a les preguntes de «qui eren les infermeres italianes que anaren a Espanya, quines van ser les seues activitats i quines eren les seues motivacions» per a participar en aquest conflicte. A partir de fonts d'arxiu i literatura primària inèdites, La Torre va abordar qüestions com el nombre i la tipologia de les infermeres, la seua actuació en combat i en la rereguarda, la nostàlgia i el cansament, l'actitud envers les infermeres espanyoles i els pacients del bàndol republicà, i també el culte a la figura masculina de Mussolini. El *workshop* es va tancar amb la comunicació *Fuentes documentales para el estudio de la represión de enfermeras durante la Guerra Civil española y el primer franquismo en Castilla la Mancha (1936-1959)*, a càrrec d'Helena García-Gómez (Servicio Madrileño de Salud), Rubén Mirón (Universidad de Alcalá) i María Eugenia Galiana-Sánchez (Universidad de Alicante). Els dos primers autors van exposar el seu pla de treball «per tal de localitzar aquelles fonts documentals, arxivístiques i historiogràfiques, que ens ajudin a rescatar la identitat d'infermeres represaliades» en aquell territori. A partir d'elles serà possible analitzar com «van suportar com qualsevol altre [territori] republicà les condicions del primer franquisme, a més de bregar amb l'inconvenient de ser dona, patir la relegació a l'àmbit domèstic, patir mesures repressives diferents i bregar amb la depuració professional».

Francisco Javier Martínez-Antonio
Universidad de Zaragoza
ORCID: 0000-0002-0346-2038